परिच्छेद २

अनुसन्धान विधि, तथ्याङ्क सङ्कलन तथा विश्लेषण

नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक इन्सेकका ७७ जिल्ला प्रतिनिधिले वर्षभर गर्ने स्थलगत अनुगमनको विधिका माध्यमले प्राथमिक स्रोतबाट सङ्कलित र राज्यका आधिकारिक निकाय वा प्रतिष्ठित सार्वजनिक निकायबाट प्रशोधित सङ्कलित तथ्याङ्कमा आधारित छ। 'यस वर्ष' भन्नाले सन् २०२३ (२०७९ पुस १७ गतेदेखि २०८० पुस १५ गतेसम्म) बुझ्नुपर्छ। केही घटनाको पुष्टि गर्न आवश्यक परेको बाहेक यस पुस्तकमा यो अवधिको सीमा नाघ्ने प्रयास भएको छैन। यस पुस्तकमा उल्लेखित स्थलगत अनुगमनको माध्यमबाट सङ्कलित तथ्याङ्कहरूलाई प्रहरी, पीडित, आरोपित, न्यायिक लगायतका क्षेत्रद्वारा पुष्टि गरिएको छ।

सङ्कलित तथ्याङ्कहरूलाई नेपालले अनुमोदन गरेका मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूमध्ये ठूला ६ ओटा महासन्धि नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र १९६६, सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मुलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९६५,महिलाविरूद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि १९७९, बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि १९८९ र यातना तथा अन्य क्रुर अपमानजनक व्यवहारविरूद्धको महासन्धि १९८४ का आधारमा १६ शीर्षक/क्षेत्रहरू (domains) विभाजन गरी जिल्लागत तथा प्रदेशगत रूपमा तथ्याङ्क एवम् विवरण प्रस्तुत गरिएको छ। विभिन्न शीर्षक अन्तर्गत न्यूनतम एकदेखि अधिकतम नौओटा सूचकाङ्कको प्रयोग गरी जम्मा ४७ ओटा सूचकाङ्कहरूको बारेमा तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएका थिए। मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीका घटनाहरूको तथ्याङ्कलाई राज्यपक्ष र अन्यपक्षबाट भएको भनी छुट्टयाएर प्रस्तुत गरिएको छ। अन्यपक्ष भन्नाले विभिन्न सशस्त्र समूह, अज्ञात पक्ष, राजनीतिक दल, परिवारजन लगायतलाई बुझाउँछ। त्यसको विस्तृत विवरण अनुसूची १ को परिशिष्ट ३-९ मा रहेको तथ्याङ्कमा दिइएको छ।

शीर्षक र सूचकाङ्कहरूको परिभाषा र क्षेत्र

१/२ बेपत्ता/अपहरण

इच्छाविपरीत कुनै व्यक्ति वा समूहले कसैलाई अज्ञात स्थलतर्फ वा अन्यत्र लग्यो भने बेपत्ता/अपहरण मानिन्छ। राज्यपक्षबाट बलपूर्वक बेपत्ता पारिएकालाई बेपत्ता शीर्षकमा र सङ्गठित समूहबाट राजनीतिक प्रतिशोध, फिरौती वा अन्य कारणबाट अपहरण गरिएको घटनालाई अपहरण शीर्षकमा राखिएको छ। वर्ष पुस्तकमा राज्यपक्षबाट बेपत्ता पारिएका र सङ्गठित समूहबाट राजनीतिक प्रतिशोध वा अन्य कारणबाट अपहरण गरिएकाहरूको विवरण समावेश छ।

३. गिरफ्तारी

गिरफ्तारी शीर्षकअन्तर्गत भेला तथा सङ्गठित हुने अधिकार हनन् भएका घटना अभिलेख छन्। गिरफ्तारी, पुन: गिरफ्तारी तथा गिरफ्तार गरिएका व्यक्तिलाई पुर्जी नदिइने तथा आफन्तलाई भेट्न नदिने जस्ता घटनाका पीडितको सङ्ख्या यस शीर्षकअन्तर्गत अभिलेख गरिएका छन्। गिरफ्तारीको कारण स्पष्ट गर्नुपर्ने कानुनका बाबजुद यसप्रकार घटनाका पीडितलाई सो अनुसारको व्यवहार नगरिएको घटना अभिलेख गरिएका छन्।

४/५. धम्की/कुटपिट

कुनै व्यक्तिलाई हात, लाठी, लात, बन्दुकको कुन्दा, खुकुरी, हँसिया, चक्कु, तरवार, भाला लगायतले प्रहार गरी कुटपिट गरेको घटना छ भने कुटपिट शीर्षकअन्तर्गत राखिएको छ। कुनै व्यक्तिलाई आफूले भनेको नमाने, कुनै काम नगरे बापत थुनिदिन्छु, मार्छु, कुट्छु, बेपत्ता पारिदिन्छु भन्दै भयग्रस्त तुल्याउन खोजिएका घटनालाई धम्की शीर्षकमा राखिएको छ। सरकारी निकाय, मानव अधिकार सङ्घसंस्थाहरूमा घटनाबारे लिखित वा मौखिक जानकारी दिइएका घटना यस शीर्षकमा समावेश गरिएका छन्। व्यक्तिगत कुटपिटका घटना भने समावेश गरिएको छैन।

६. घाइते

शारीरिक रूपमा घाइते हुनका लागि कुनै न कुनै घटना कारण बन्छ। शरीरमा घाउचोट लाग्नका लागि घटनास्थल वरिपरी मानिस स्वयम् उपस्थित हुन्छ। बम विष्फोट, गोली लागेर, दोहोरो भिडप, कुटपिट लगायतका कारण मानिस घाइते हुन्छन्। यस्ता घटनाको अभिलेख गर्दा पीडित पक्षसँग सम्पर्क गरी सूचना सङ्कलन गर्ने गरिएको छ। यस्ता घटनाका विवरण प्राथमिक स्रोतमा आधारित हुने गर्छन्।

७. बाल अधिकार

बालअधिकार महासन्धि २० नोभेम्बर १९८९ ले १८ वर्षभन्दा कम उमेरका प्रत्येक मानव जातिलाई बालबालिका भनेको छ। सो महासन्धिले बालबालिको संरक्षण, सहभागिता र विकासका लागि विभिन्न व्यवस्थाहरू गरेको छ। महासन्धिले राज्यपक्ष भएका राष्ट्रहरूले बालिबालिका उपर यातना नदिइने, गिरफ्तारी, थुनुवा वा कैद कानुनअनुरूप मात्र हुने व्यवस्था गर्नु पर्नेछ। नेपालको संविधानले पनि १८ वर्षभन्दा मुनिकालाई बालबालिका मानेकाले यो पुस्तकले पनि १८ वर्षमुनिकालाई बालबालिका मानेको छ। नेपालको जनसङ्ख्याको ठूलो हिस्सा बालबालिकाको छ। बालबालिकामाथि विविध किसिमका शोषण विद्यमान छ। शारीरिक रूपमा पनि बालबालिका वयस्क भन्दा कमजोर हुन्छन्। सोच्ने शक्ति पनि क्रमशः विकास हुँदै गरेको अवस्थाले गर्दा ठिकबेठिक छुट्याउन पनि बालबालिकालाई गाऱ्हो हुन्छ। बलात्कार तथा यौन दुर्व्यवहार, भ्रुणहत्या, बेचबिखन तथा ओसारपसार, बालश्रम, विद्यालयमा शारीरिक दण्डजस्ता घटनालाई यस शीर्षकमा राखिएको छ।

८. अमानवीय व्यवहार

कुनै पनि व्यक्तिलाई यातना वा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड दिन नहुने तथा यस्तो क्रियाकलापबाट उनीहरूको अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धन गर्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ। अन्य पक्षबाट व्यक्तिउपर हुने मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीका घटनाहरूलाई यस शीर्षकमा राखिएको छ।

९. अभिव्यक्ति भेला तथा सङ्गठित हुने अधिकार

बिना हातहतियार शान्तिपूर्वक भेला, विरोध प्रदर्शन, सभा, सङ्गठन गर्न राज्यपक्षबाट रोक लगाइएको अवस्थामा यस्ता घटनाको विवरण उल्लेख गर्ने गरिएको छ। त्यसैगरी, सशस्त्र वा निशस्त्र सङ्गठित गैरराज्यपक्षबाट शान्तिपूर्ण रूपमा आयोजित धर्ना वा हडताल, कार्यक्रममा अवरोध पुऱ्याइएको घटना पनि समावेश गरिएको छ। सभा/भेलाहरूमा, अश्रुग्याँस हान्नु/हवाइफायर गर्नु/लाठीचार्जलगायतका अत्याधिक बल प्रयोग भएका घटना समावेश छन्। कुनै पनि समूह, व्यक्ति आदिबाट चुनाव प्रचार प्रसार र मतदान प्रक्रियामा अवरोध खडा गरिएको घटना भए तिनलाई उल्लेख गरिएको छ। सभा, सम्मेलन तथा शान्तिपूर्ण विरोध प्रदर्शनका कार्यक्रममा सहभागी भएकै कारण कसैलाई केही बेरका लागिमात्र पनि गिरफ्तार गरिएका घटना पनि समावेश छन्। यस्ता घटनामा गिरफ्तार गरिएका व्यक्तिहरूलाई गिरफ्तार पूर्जी दिइएको छ कि छैन, बाटोको म्याद बाहेक २४ घण्टाभित्र अदालत वा सम्बन्धित निकाय समक्ष उपस्थित गराएको छ छैन खुलाउने गरिएको छ।

१०. यातना

यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ ले अनुसन्धान वा तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरू कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै व्यक्तिलाई यातना दिन नहुने र कसैलाई यातना दिइएको छ भने रिहा भएको ३५ दिनभित्र पीडितपक्षले थुनामा रहेको जिल्ला अदालतमा क्षतिपूर्तिको लागि उजुरी दिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ। करेन्ट लगाउने, पिनले घोच्ने, पानीमा डुबाउने, कुटपिट गर्नु, यौन दुर्व्यवहार, सुत्न नदिनु, ४८ घण्टासम्म खाना खान, पानी खान नदिनु आदि नेपालमा प्रचलित यातनाका प्रकार हुन्। यस अन्तर्गतका विवरण समावेश गर्दा यातना दिने अधिकारीको नाम, पद, कार्यालयको नाम नखुलेको अवस्थामा सम्बन्धित कार्यालय प्रमुखको नाम, पीडितलाई कस्तो प्रकारको यातना दिइएको हो त्यो खुलाउने गरिएको छ।

११. कारागारमा मृत्यु

साामान्यतया: कारागार भन्नासाथ असामाजिक व्यक्तिहरूलाई केही समयको लागि बाहिरी संसारबाट अलग गराउने स्थान भन्ने बुझिन्छ। कारागारमा अदालत वा अर्धन्यायिका निकायबाट पठाइएका व्यक्तिहरूलाई राख्ने गरिन्छ। यसरी पठाइने व्यक्तिहरू दुई प्रकारका हुन्छन्। कैदी र थुनुवा। अदालतबाट मुद्दाको अन्तिम टुङ्गो लागेकालाई कैदी भनिन्छ भने

अदालतले पुर्पक्षको लागि पठाएकाहरूलाई थुनुवा भनिन्छ। अदालतबाट तत्काल अभियुक्तलाई धरौटीमा छोड्न नमिल्ने देखिएमा अनुसन्धान एवम् तहकिकातको सन्दर्भमा पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्न सकिने व्यवस्था रहेको छ। नेपालका कारागारमा क्षमता भन्दा बढी कैदी बन्दी राखिनुले व्यवस्थापनाम ठूलो समस्या हुने गरेको छ। दीर्घरोग तथा अन्य सामान्य रोगका कारण कारागरामा मृत्यु हुने गरेको घटना अभिलेख गर्ने गरिएको छ। यस्ता घटनाको सूचना कारागार कार्यालयबाट प्राप्त गर्ने गरिन्छ। घटनाको थप पुष्टिका लागि अस्पतालको सहयोग लिने गरिन्छ। कारागार र हिरासतभित्र भएका घटनाका तथ्य/तथ्याङ्कलाई राज्यपक्षका घटनामा समावेश गरिएको छ

१२. हिरासतमा वा थुनामा मृत्यु

नेपालको संविधानले नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार र कानुनी राज्यको अवधारणाप्रति प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै नागरिकहरूलाई स्वतन्त्रताको अधिकार, न्यायसम्बन्धी हक र यातना विरुद्धको हकको प्रत्याभूति गरेको छ। संविधानले कानुनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिलाई वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट बञ्चित नगरिने व्यवस्था गरेको छ। कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ भएको कारणसहितको सूचना नदिई थुनामा नराखिने, पक्राउमा परेका व्यक्तिले पक्राउ परेको समयदेखि नै आफूले रोजेको कानुन व्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने र कानुन व्यवसायीद्वारा पुर्पक्ष गर्ने हक हुने र त्यस्तो व्यक्तिले आफ्नो कानुन व्यवसायीसँग गरेको परामर्श र निजले दिएको सल्लाह गोप्य रहने, पक्राउ परेको वा थुनामा रहेको व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना नदिइने र निजसँग निर्मम, अपमानजनक र अमानवीय व्यवहार नगरिने व्यवस्था मौलिक हकमा उल्लेख छ। तर, कानुनी व्यवस्थाका बाबजुद् नेपालका हिरासतमा मृत्युको घटना हुने गरेको पाइन्छ। यस्ता घटनाको अभिलेख गर्दा पीडित पक्ष, पोष्टमार्टम रिपोर्ट, प्रहरी अधिकारीको भनाइलाई आधार मान्ने गएिको छ।

१३. महिला अधिकार

सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाले महिलामाथि हुने हिंसाका घटनाको न्यूनीकरणका लागि गरेका अनेक प्रयासका बाबजुद नेपालमा महिलामाथि हुने हिंसाका घटनामा कुनै कमी आएको छैन। चाहे त्यो घरेलु हिंसाका नाममा होस् वा बलात्कारका घटना। यसैगरी बोक्सी'को आरोपमा महिलामाथि दुर्व्यवहार हुने क्रम रोकिएको छैन। नेपाल प्रहरीको महिला तथा बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक सेवा केन्द्रमा सयौँको सङ्ख्यामा घरेलु हिंसापीडित महिलाले उजुरी गर्ने गरेका छन्। महिलामाथि घरेलु हिंसा, दाइजोका कारण हत्या, कथित बोक्सीको आरोप, बलात्कार, बलात्कार प्रयास, बेचबिखन तथा ओसार पसारजस्ता घटना हुने गरेका छन्। यस्ता घटनाको अभिलेख गर्दा कतिपय सन्दर्भमा पीडित वा पीडितको परिवारसँग सम्पर्क गर्ने गरिएको छ भने कतिपय घटनामा स्थलगत अनुगमन पनि गर्ने गरिन्छ। घटनाका कानुनी प्रकृयाबारे प्रहरी कार्यालय र अदालतबाट थप सूचना लिने गरिएको छ।

१४. जातीय विभेद

नेपालमा कानुनतः छुवाछुतको अन्त्यको घोषणा भएको ६ दशकभन्दा बढी समय भइसकेको छ। छुवाछुतलाई दण्डनीय फौजदारी अपराधका रूपमा परिभाषित गरी जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसुर र सजाय) ऐन-२०६८ प्रचलनमा छ। नेपालको संविधान, २०७२ ले अझै परिष्कृत रूपमा प्रत्याभूतिसमेत गरेको छ। तथापि कानुन कार्यान्वयन पक्षमा हामी जहाँको तहीं छौँ। नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तकमा राखिएका जातीय छुवाछुतसम्बन्धी तथ्याङ्करू इन्सेक प्रतिनिधिले सङ्कलन गरेका हुन्। यसको पुष्टि र पुर्नपुष्टिका सम्बन्धित प्रहरी कार्यालय तथा न्यायिक निकायको सहयोग लिइएको छ।

१५. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार

आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारले मानव जीवनका महत्वपूर्ण तत्व जस्तै मर्यादा, स्वतन्त्रता लगायत स्वास्थ्य, शिक्षा, खाना, पानी, सरसफाइ, आवास, सामाजिक सुरक्षा, स्वच्छ वातावरण तथा सांस्कृतिक तत्वहरूलाई समाविष्ट गर्दछ। यी अधिकारहरूलाई आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धपत्रले मानव अधिकारकै मान्यता प्रदान गरेको छ। आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका तथ्याङ्क तथा विवरणहरू प्राथमिक स्रोतहरूमा आधारित छन्। कतिपय सन्दर्भमा जिल्ल प्रहरी कार्यालयबाट विवरण रुजु गर्ने गरिएको छ। विस्थापन, संरचना/सम्पत्ति क्षति भएका घटनाहरूलाई आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार 'शीर्षकअन्तर्गत समावेश गरिएको छ।

१६. हत्या

जीवनको अधिकार सामान्यतया बाँच्न पाउने अधिकार हो भन्ने बुझिन्छ। राज्य, राज्यका निकाय वा प्रतिनिधि वा राज्यसरह नै सशक्त रहेको विपक्षी वा हेग कन्भेन्सनमा उल्लेख भएबमोजिमका उच्च करार पक्ष रहेका सशस्त्र समूह, कुनै सङ्गठित समूह आदिबाट भएका हत्याका घटनाहरू यस शीर्षकअन्तर्गत समेट्ने गरिएको छ। परिवार, आफन्त र नातासम्बन्धका व्यक्तिले गरेका हत्यालाई यस पुस्तकमा पारिवारिक (परिवारजनबाट) हत्या शीर्षकमा समेटिएको छ। नागरिकको जीवनको रक्षा गर्ने दायित्व राज्यको हुने भएकोले राज्यबाट सुरक्षा हुन नसकेको अवस्थामा व्यक्तिबाट भएका हत्याको तथ्याङ्क वर्षपुस्तकमा समेट्ने गरिएको छ। सार्वजनिक व्यक्तित्व, मानव अधिकार रक्षक, मानव अधिकारका दृष्टिले सार्वजनिक सरोकार राख्ने कुनै घटना वा घटनासँग सम्बन्धित व्यक्तिमाथि कुनै समूह वा व्यक्तिबाट भएको आक्रमण, कुटपिट वा हत्यालाई भने समावेश गर्ने गरिएको छ।

मानव अधिकारमध्ये सबैभन्दा ठूलो अधिकार बाँच्न पाउने अधिकार हो।

खासगरी हत्याका अपराधका सबै घटनालाई मानव अधिकार उल्लङ्घनका रूपमा समेटिएको छैन्। त्यस्ता घटनाहरूका सन्दर्भमा राज्यका निकायहरूले विधिसम्मत रूपमा कुनै भेदभाव विना कारबाही अघि बढाएको अवस्थामा पीडितको हक संरक्षण भएको हुन्छ। त्यस प्रकृतिको घटनालाई मानव अधिकार उल्लङ्घनको तथ्याङ्कमा समावेश गरिएको छैन। तर नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारहरूसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अनुबन्धको धारा २ (३) ले सुनिश्चित गरेझैं कुनै पनि अपराधबाट पीडित व्यक्तिको बाँच्न पाउने अधिकार र अन्य स्वतन्त्रता उल्लङ्घन विरुद्धको प्रभावकारी उपचारको हक उल्लङ्घनको अवस्थालाई भने मानव अधिकार उल्लङ्घनका रूपमा गणना गरिएको छ। यसरी कुनै पनि व्यक्तिको सक्षम न्यायिक प्रशासनिक वा व्यवस्थापकीय अधिकारी वा राष्ट्रका कानुनी प्रणालीबाट व्यवस्था गरिएका अन्य कुनै सक्षम अधिकारीद्वारा निर्धारित गरिपाउने न्यायको हक सुनिश्चित नभएको अवस्थालाई मानव अधिकार उल्लङ्घनका रूपमा समावेश गरिएको छ। यस सन्दर्भमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारहरूसम्बन्धी महासन्धिको सोही धारामा सुनिश्चित गरिएको व्यक्तिको जाति, वर्ण, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचारधारा, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, जन्म वा आर्थिक लगायत अन्य हैसियतका आधारमा कुनै पनि प्रकारको भेदभावविरुद्धको हक प्रभावित भएको वा हुनसक्ने अवस्थाको परीक्षण गरिएको छ। नेपालको संविधानको धारा २१ ले प्रत्याभूत गरेको अपराध पीडितको हक प्रभावित हुन सक्ने आर्थिक, सामाजिक अवस्था वा पीडितको भूगोल र राजनीतिक पहुँचको अवस्थालाई पनि मानव अधिकार उल्लङ्घनको परिभाषाको आधार बनाइएको छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारहरूसम्बन्धी महासन्धिको भावना अनुरूप, खासगरी व्यक्तिको सुगम तथा निष्पक्ष सुनुवाइको अधिकार सुनिश्चित गर्ने फौजदारी न्यायिक प्रकृया विधिसम्मत ढङ्गले अघि बढेको स्पष्ट र सुनिश्चित नभएसम्म मानव अधिकारको संरक्षण हुन सक्दैन भन्ने मान्यताका आधारमा घटनाहरूको अनुगमन गरिएको छ। देशव्यापी अनुगमनबाट सङ्कलित घटनाहरूको छनौट गर्दा नेपालको संविधानको धारा २१ (१) ले सुनिश्चित गरेको अपराध पीडितलाई आफू पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तथा कारबाहीसम्बन्धी जानकारी पाउने हकलाई आधार मानिएको छ। साथै, धारा २१ (२) ले प्रत्याभूत गरेको अपराध पीडितलाई कानुन बमोजिम सामाजिक पुन:स्थापना र परिपूरण सहितको न्याय पाउने हकलाई अर्को महत्त्वपूर्ण आधार मानिएको छ। जिल्लामा मानव अधिकारका दृष्टिले सबैभन्दा बढी खड्किएको विषयलाई उठान गर्ने जमर्को गरिएको छ ताकि सरोकारवालाको त्यसमा ध्यान पुगोस्।

तथ्याङ्कका स्रोतहरू

सामान्यत: व्यक्तिगत हत्याका घटनालाई विवरणमा नदिई तथ्याङ्कमा मात्र समावेश गरिएको छ। तर, परिवारजनबाट महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक मारिएका भए सो घटना र घटनाको अवस्थालाई समावेश गरिएको छ।

पुर्पक्षका लागि थुनामा पठाइएको भन्नुको मतलव मुद्दा जारी छ भन्ने हो। तारिखमा वा धरौटीमा रिहा गरिएको भन्नुको मतलव पनि मुद्दा टुङ्गिएको छैन भन्ने हो। जिल्ला अदालतबाट फैसला भएका मुद्दाको अवस्था चित्रणले प्रतिवादीको पुनरावेदन न्यायिक अधिकार बाँकी नरहेको भन्ने अर्थ लाग्दैन।

अभिव्यक्ति/भेला हुने र सङ्गठित हुने अधिकारअन्तर्गतका तथ्याङ्क तत्काल घटनास्थलमा गिरफ्तार गरिएका र सामान्य चोटपटक लागेका पीडितहरूको मात्र तथ्याङ्क हो।

न्यायिक/अर्धन्यायिक निकाय, सञ्चारमाध्यम, प्रत्यक्षदर्शी आदिबाट प्राप्त सूचनालाई पुष्टि भएपछिमात्र उल्लेख गरिएको छ। इन्सेकको जानकारीमा आएका तर, पुष्टि नभएका जानकारी तथा विवरणहरू समावेश गरिएको छैन।

कारागारका बन्दी र कैदीको सङ्ख्या यो वर्षको अन्तिम (२०८० पुस दोस्रो साता) सम्मको हो।

शिक्षा, स्वास्थ्य, न्यायालय, बन्दी र कैदीसम्बन्धी तथ्याङ्कहरू जिल्लास्थित सम्बन्धित कार्यालयबाट लिइएका हुन्। जिल्ला प्रहरी कार्यालयको महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक सेवा केन्द्रबाट घरेलु हिंसाको तथ्याङ्क लिइएको छ। पुस्तकमा समावेश गरिएका आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार र न्यायपालिका, कार्यपालिका र व्यवस्थापिका आलेखहरू तयार पार्दा समूह छलफल, व्यक्ति केन्द्रित अन्तरवार्ता तथा विभिन्न माध्यममा प्रकाशित सामग्री उपयोग गरिएको छ।

यस पुस्तकमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको प्रतिवेदन, स्थानीय न्यायिक, अर्धन्यायिक, प्रशासनिक, सञ्चार र सुरक्षासम्बन्धी निकायहरूसँग गरिएको कुराकानी र प्रतिवेदन तथा विज्ञप्तिहरू, सन् १९९२ देखि सन् २०२३ सम्मका नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तकहरू, शिक्षासम्बन्धी तथ्याङ्कहरू जिल्ला समन्वय एकाइ तथा जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालयबाट तथ्याङ्कहरू लिइएको छ। कारागारका तथ्याङ्क सम्बन्धित कारागार प्रशासनबाट लिइएको हो। सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयबाट जिल्लाको नक्सा लिइएको हो।

मात्रात्मक तथ्याङ्कहरूबाट मात्र घटनाको प्रकृति थाहा नहुने हुँदा कतिपय प्रतिनिधिमूलक घटनाहरूको घटना विवरण पनि प्रस्तुत गरिएको छ। जसलाई गुणात्मक तथ्याङ्क भनिएको छ। मात्रात्मक र गुणात्मक तथ्याङ्कहरूलाई भरपर्दो बनाउन विभिन्न विज्ञ तथा सम्बन्धित पक्षहरूसँग अन्तरवार्ता तथा केन्द्रीकृत छलफलजस्ता विधिहरू अपनाइएका छन्।

तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण

प्राप्त तथ्याङ्क र तथ्यको विश्लेषण र प्रस्तुति नेपालको संविधान, कानुन, मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू, नागरिक समाजको अभियान र सरकारी नीति तथा निर्णयको जबाफदेहिताको आधारमा गरिएको छ। सङ्कलित मात्रात्मक तथा गुणात्मक तथ्याङ्कहरूलाई वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरी नेपालको सातै प्रदेश र ७७ जिल्लाहरूको वर्षभरिको मानवअधिकार अवस्थाको चित्रण गरिएको छ। मात्रात्मक तथ्याङ्कहरूलाई तालिका तथा चित्रहरूको माध्यमबाट देखाइएका छन्। साथै, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारहरू र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको अवस्थाको सरकारको सम्मान, संरक्षण र प्रवर्द्धन तथा परिपूर्तिको दायित्वको अवस्थासँग दाँजेर लेखाजोखा गरिएको छ।

देशका सात ओटा प्रदेशहरूको मानव अधिकार उल्लङ्घनको तुलनात्मक अवस्थालाई इङ्गित गर्नको लागि यस वर्ष सङ्कलित तथ्याङ्कको आधारमा मानव अधिकार उल्लङ्घन सूचकाङ्क पनि प्रस्तुत गरिएको छ। यसबारेको विधि र प्रकृया सम्बन्धित खण्डमा नै दिइएको छ।

अनुसन्धान आचारको परिपालना

तथ्याङ्क सङ्कलन, प्रशोधन तथा प्रकाशन गर्दा अनुसन्धान आचारका सिद्धान्तहरू, जस्तैः सुसूचित सहमति, स्वेच्छिक सहभागिता, आदर/सम्मान, गोपनीयता, प्रतिलिपी अधिकारको पूर्णरूपले पालना गरिएका छन्। सुसूचित सहमति अन्तर्गत जानकारीहरू सङ्कलन गर्दा जानकारीहरू सङ्कलन गर्नको उद्देश्यका बारेमा सम्बन्धित व्यक्ति तथा निकायका प्रतिनिधिहरूलाई यथेष्ट जानकारी दिई उहाँहरूको सहमति लिइएको छ। जानकारी सङ्कलन गर्दा कसैको आत्मसम्मानमा चोट नपुगोस् भनी विनम्रतापूर्वक अनुरोध गर्ने, भेटघाटको लागि पूर्व स्वीकृति लिने, पत्राचार गरी भेटघाट गर्न जाने आदि कुराहरूको पूर्णरूपमा पालना गरिएको छ। बलात्कार, यौन दुर्व्यवहार, बलात्कार प्रयास, घरेलु हिंसाजस्ता घटनाबाट पीडित बालबालिका र महिलाहरूका नाम र ठेगाना गोप्य राख्नुपर्ने भएकाले प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छैन। उनीहरूको विवरणहरू वितरण गर्दा पनि पीडित नचिनियुन् भन्नेतर्फ सतर्कता अपनाइएको छ। प्रतिवेदन तयार गर्दा उद्धरण गरिएका सामग्रीहरूमा American Psychological Association- Publication Manual of the American Psychological Association (2020) अनुसार सन्दर्भ सामग्रीहरूको उल्लेख गरी तिनीहरूको सूची पनि प्रस्तुत गरिएको छ।

सीमितता

यस पुस्तकमा नेपालको सबै भूभागमा यो वर्ष भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूलाई समेटिएको छ। तथापि तुलनात्मक अध्ययनको लागि विगत वर्षहरूका तथ्याङ्कहरू पनि प्रस्तुत गरिएका छन्। इन्सेक प्रतिनिधिको जानकारीमा आएका र पुष्टि भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरू मात्र यस प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको छ। कतिपय घरभित्र नै भएका र सामाजिक इज्जतमा खलल पुऱ्याउने डरले मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरू पीडित पक्षले सार्वजनिक गर्न वा सम्बन्धित निकायमा मुद्दा दर्ता पनि गर्न नचाहने प्रवृत्तिले गर्दा इन्सेकका प्रतिनिधिहरूले यस्ता घटनाहरूको पूर्ण रूपले जानकारी लिन नसक्ने हुन्छन्। तापनि पीडित पक्षले गम्भीर प्रकृतिका घटनाहरूका विरुद्ध विभिन्न व्यवधानका बाबजुद पनि मुद्दा दर्ता गर्ने या सार्वजनिक गर्ने प्रवृत्ति देखिएको छ। त्यसैले गर्दा यस पुस्तकमा प्रस्तुत तथ्याङ्कहरूले गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीका घटनाहरूलाई धेरै हदसम्म प्रतिनिधित्व गर्दछ। यस पुस्तकमा प्रस्तुत तथ्याङ्कहरू सङ्कलन तथा प्रशोधन गर्दा नागरिकहरूमा मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीका घटनाहरूको सार्वजनिकीकरण गर्ने प्रवृत्ति र इन्सेकको ती घटनाहरूमा पहुँच देशभरि नै समान रहेको छ भन्ने मान्यता राखिएको छ। यस पुस्तकमा प्रस्तुत मानव अधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी तथ्याङ्कहरू धेरै मात्रामा शारीरिक उत्पीडनसम्बन्धी तथ्याङ्कहरू भएकोले मानव अधिकार उल्लङ्घन सूचकाङ्क निर्माण गर्दा पनि शारीरिक उत्पीडनसम्बन्धी तथ्याङ्कहरू मात्र समावेश गरिएको छ। साथै सङ्कलित क्षेत्रगत तथ्याङ्कहरूलाई क्षेत्रगत कूल जनसङ्ख्याको आकारले समायोजन गरिएको छैन। सङ्कलित क्षेत्रगत तथ्याङ्कहरूलाई क्षेत्रगत कूल जनसङ्ख्याको आकारले समायोजन गरी तुलनात्मक अध्ययन गर्ने हो भने क्षेत्रगत स्थिति फरक पर्ने हुनसक्छ।

स्वास्थ्य संस्था, विद्यालय, न्यायालय आदिमा दरबन्दीअनुसार कार्यरत भएकालाई भन्दा रिक्त अवस्थालाई जोड दिइएको छ किनकि यस्तो अवस्थाले मानव अधिकार प्राप्तिमा सोझै अवरोध सिर्जना गर्छ। सीमान्तकृत दलित समुदायलाई राज्यले उपलब्ध गराउने छात्रवृत्ति र अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई पढ्ने वातावरण उपलब्ध भए/नभएकोलाई विशेष स्थान दिइएको छ ताकि सेवाग्राही र प्रदायक दुवैलाई यस विषयमा मिलेर जान सहज हुन सकोस्।

राष्ट्रसङ्घको विश्वव्यापी अभ्यासलाई अनुसरण गर्दै न्यूनतम १५ देखि ६० वर्ष उमेर समूहका ९५ प्रतिशत नागरिक साक्षर भएको क्षेत्र, जिल्ला वा राष्ट्रलाई साक्षर घोषणा गर्न सकिने नीति छ। यसै नीति अनुसार कतिपय जिल्ला पूर्ण साक्षर घोषणा भएका छन्। जिल्ला विवरणमा उल्लेख साक्षर घोषणा भएका जिल्लाको तथ्याङ्क राष्ट्रिय जनगणना २०७८ सँग नमिल्न पनि सक्छ।

स्थानीय बोली, भाषा र लय आदिजस्ता कारणले गर्दा कतिपय व्यक्ति र ठाउँको नाममा केही फरक पर्न गएको पनि हुनसक्छ। यस्तो भेटिएको खण्डमा जानकारी दिनु भए हामी मूल अभिलेखमा सच्याउनेछौं।

पुस्तकमा उल्लेख गरिएका स्थानीय तहका नाममा केही त्रुटि हुन सक्छन्। त्रुटि भएका नामहरूबारे प्रवुद्ध पाठकबाट सुझाव आउने नै छ।